

ANTON VAN HOOFF

Je hebt gewonnen,
Galileeër

DENKEN VERSUS GELOVEN IN DE OUDHEID

‘Je hebt gewonnen, Galileeër!’

Deze uitroep zou Julianus de Afvallige, Romeins keizer 361-363, hebben geslaakt toen hij besepte dodelijk getroffen te zijn. Heeft de Apostaat dit inderdaad uitgeroepen of was het ‘Je hebt gewonnen, Nazarener’? Het zijn alleen anti-christelijke bronnen die een dergelijke bekentenis van zijn nederlaag geven. Feit en fictie van Julianus’ einde op het slagveld werden namelijk de inzet van verbeten polemiek. Heidense auteurs laten de keizer die de traditionele godsdienst probeerde te doen herleven, een heldhaftig leven op filosofische wijze bekronen, terwijl christelijke schrijvers de gehate Apostaat een ellendige dood toekennen. De verguizing werd bekroond door de legende dat een heilige was opgestaan om de fatale steek toe te dienen aan de man die de volgelingen van Jezus Christus steeds hatelijk als Galileeërs aanduidde. De felle pennenstrijd om zijn dood is het onderwerp van hoofdstuk 1.

Waarom won de godsdienst van de Galileeër? Voor gelovige christenen is het geen vraag. God verwerkelijkte eenvoudig zijn heilsplan. Hij had met het Romeinse Rijk het bed gespreid voor de apostelen en andere geloofsverkondigers, die heel het Middellandse Zeegebied onbelemmerd konden bereizen. De christelijke gemeenten die zij stichtten, ondervonden zo geen obstakels in wat het Grieks de *oikoumenè*, de bewoonde/beschaafde wereld noemde. Bovendien zouden de tientallen miljoenen Rijksbewoners gesnakt hebben naar vulling van hun lege zielen. Zo schreef de rooms-katholieke hoogleraar Schrijnen: ‘De uitgeleefde religie kon de religieuze behoeften van het volk niet meer bevredigen. Men reikhalsde naar een nieuw godsdienstig leven.’¹

Van de Griekse goden zegt een schrijver in de jaren vijftig van de twintigste eeuw: ‘Maar met al hun schoonheid en betoverende

poëzie waren zij niet in staat de honger van de zielen te stillen.² Er zijn echter genoeg aanwijzingen dat de oude religie nog lang vitaal bleef. Niet alleen werden in de tweede, de Gouden Eeuw van Rome* heiligdommen gebouwd op een schaal als nooit tevoren en trokken de religieuze festivals drommen mensen, maar zelfs in dromen verschenen de goden in al hun gedaantes.**

Toch wist het christendom de massa voor zich te winnen. Dat gebeurde vooral in de derde eeuw, de chaotische tijd van de soldatenkeizers. Historici wijzen allerlei sociale en politieke factoren aan die de ontwikkeling van het christendom begunstigden totdat Constantijn de Grote in 312 die godsdienst een voorkeurspositie gaf. Die verklaringen zullen we hier en daar aanstippen, maar in dit boek gaat het over het intellectuele debat tussen heidense critici en christelijke geloofsverdedigers, de apologeten en kerkvaders. Julianus was de laatste en felste onder de bestrijders van wat ontwikkelde personen als een onzinnige leer beschouwden.

Het intellectuele debat begint in de tweede eeuw als apologeten hun geloof tegenover heidense geletterden proberen te verdedigen. Daaraan vooraf gaat een periode waarin het 'lichtschuw volk' van de christenen van allerlei wandaden wordt beticht. Daarvan spreekt Kelsos, de eerste goed geïnformeerde criticus, omstreeks 180 niet meer. Voordat de omgang met het christendom een zeker intellectueel niveau bereikt, liggen honderd jaar van een interne ontwikkeling, te onderscheiden in de periode van het Nieuwe Testament en van de volgende generatie, die van de Apostolische Vaders, zij die nog in persoonlijk contact met de apostelen zijn geweest en daaraan gezag ontleen. In die tijd reageert de heidense buitenwereld met

* Zie voor deze betiteling en de rechtvaardiging ervan mijn *De Gouden Eeuw van Rome. Van de volmaakte Traianus tot Commodus de gladiator*, Ambo/Anthos, Amsterdam 2017. Deze en volgende voetnoten, waarnaar in de tekst met (een) asterisk(en) wordt verwezen, bevatten uitweidingen en verklaringen; cijfers verwijzen naar de eindnoten met plaatsverwijzingen en titels.

** In *Droomduidingen (Oneirokritika)* van Artemidoros, uit de tweede eeuw (ca. 135 – ca. 200), komen talrijke meldingen voor over goden die in de slaap verschijnen. Nederlandse vertaling: Simone Mooij-Valk, *Artemidoros van Daldis. Droomboek*, Voltaire, 's-Hertogenbosch 2003.

verdachtmakingen van kannibalisme en incest en met incidentele vervolging. In hoofdstuk 2 wordt die fase geschetst, die wordt gevolgd door de volgende periode – in hoofdstuk 3 – waarin geschoolde apologeten en geïnformeerde heidense critici zich tot een ontwikkeld publiek richten.

Had de massa van de gelovigen een boodschap aan de abstracte discussies van intellectuelen? In elk geval gaf het zelfvertrouwen dat er christelijke kopstukken waren die de critici lik op stuk konden geven. Concurrerende godsdiensten op de religieuze markt van het Romeinse Rijk misten zulke voorvechters; Mithras, Kybelè en Isis konden niet bogen op prominente theologen.* Er waren zelfs bekeeringen van geschoolde heidenen. Ze baarden opzien, te vergelijken met die van moderne publicisten die opeens rooms worden.**

Het antieke debat wordt vanaf hoofdstuk 4 niet chronologisch, dus per heidense criticus en zijn christelijke bestrijder gepresenteerd. Veel verhelderder leek een behandeling per strijdpunt, ook al omdat de centrale controverses, zoals menswording (hoofdstuk 4), wonderen en woorden (hoofdstuk 5), kruisiging (hoofdstuk 6) en opstanding (hoofdstuk 7), nog steeds voorwerp zijn van de discussie tussen geloof en denken. Een moderne Julianus kan er argumenten uit putten, bijvoorbeeld als hij in debat wil gaan met Andries Knevel. Deze coryfee van de Evangelische Omroep baarde in 2009 opzien door onder het oog van de televisiecamera een verklaring te ondertekenen dat hij het creationisme afzwoer. Maar bij het vraaggesprek dat *NRC* met hem had toen hij door de EO werd afgedankt, bezwoer hij zijn geloof in de opstanding van Jezus en van hemzelf.***

* Uitzondering was het manicheïsme. Dit beschikte wel over gezaghebbende woord- en penvoerders. Augustinus was een tijdlang in de ban van de leer van Mani (ca. 216-276), die van de mens een keuze tussen het goede (god) en het kwade (materie) verlangde.

** Gerard Reve, Jan Willem Otten en Stephan Sanders.

*** Hij meent dat de wetenschap die hem tot het aanvaarden van de evolutietheorie bracht, zijn geloof ondersteunt; 'Het aantal nieuwtestamentici dat wereldwijd juist die opstanding theologisch doordacht heeft, en aanvaardt, wordt alleen maar groter. Hoe dieper je de Evangelieën bestudeert, hoe meer je tot de overtuiging komt dat wat er geschreven is wáár is. Er zijn zoveel

De auteur van dit boek staat onvoorwaardelijk aan de kant van het denken.* Zonder verbittering, hoogstens meewarig blik ik terug op het roomse leven, dat eerder pover dan rijk was. Deze jeugd heeft mij wel tot ervaringsdeskundige gemaakt: ik heb beleefd wat geloven betekent. Op verschillende plaatsen vertel ik van mijn ervaringen. Hopelijk ervaart de lezer de anekdotes niet als gênant exhibitionisme. Als eerstejaarsstudent klassieke talen heb ik heel het Nieuwe Testament in het originele Grieks gelezen. Toen wist ik het wel: de geschiedenis van Jezus Christus is een mythe, te vergelijken met de verhalen over de talloze andere goeroes uit de oudheid. In een variatie op de woorden van Tacitus, kijk ik wel met een zekere vooringenomenheid, *studium*, maar zonder rancune, *ira*, tegen het christendom aan.** Tegenover de talrijke gelovige publicaties over het wonder van het vroege christendom kan een ontnuchterend tegengeluid gewenst zijn.

Uiteindelijk legde de antieke intelligentsia het af tegen de 'Galileeërs', hoe bizar hun leer ook was: een god die mens werd, zich liet kruisigen, opstond en zo iedereen het eeuwige leven gaf! Er was immers heel wat intellectueel masochisme nodig om zich aan die doctrine te onderwerpen zoals geloofsverdediger Tertullianus uitdagend ten aanzien van Christus' menswording stelde: 'Het is geloofwaardig omdat het ongerijmd is.' In zijn *Religio medici* van 1641 veralgemeende Thomas Browne (1605-1682) dit tot een volledige overgave aan het geloof: 'I learned of Tertullian, *Certum est quia impossibile est*' (Zeker is het want onmogelijk).*** Voltaire laat een priester zeggen:

goeie papieren voor, gewoon wetenschappelijk. Toets het. Tóéts het. [...] Deze God heeft zich geopenbaard. Hij ís.' (NRC 20-12-2021, C8).

* 2009-2015 was ik voorzitter van de oudste nog bestaande organisatie van godloochenars ter wereld, de Atheïstisch-Humanistische Vrijdenkersvereniging *De Vrije Gedachte* (sinds 1856).

** Tacitus verzekert in de inleiding op zijn *Jaarboeken (Annales)* I,1 '*sine ira et studio*', 'zonder wrok en vooringenomenheid' de keizers uit het verleden te kunnen behandelen. Het vertrouwen in mijn neutraliteit werd bevestigd door de vraag van een leerling van het Montessori Lyceum Herman Jordan in Zeist 1 april 1996. Na mijn voordracht 'Wat is het christendom' vroeg die: 'Waarom bent u geen christen als u er met zoveel liefde over kunt vertellen?'

*** Thomas Browne, *Religio medici*, section 9: 'I can answer all the objec-

'Ik geloof het omdat dat absurd is; ik geloof het omdat het onmogelijk is.'² Deze uitspraak is puntiger gemaakt in de formulering *credo quia absurdum*, 'ik geloof omdat het absurd is' (p. 49 en 69).

Er waren genoeg absurditeiten in het christelijke geloof waarop heidense denkers hun pijlen konden richten. Toch troffen zij evenmin doel als de wetenschappers die tegenwoordig met redelijke argumenten complottheorieën bestrijden. Deze zijn even weerbarstig als religieuze overtuigingen. Zijn die in een geseclariseerde samenleving een nieuwe vorm van geloof? Volgens de socioloog Jaron Harambam zou dat inderdaad weleens het geval kunnen zijn.³ Complottheorieën zijn verhalen die voor de aanhangers kunnen bieden wat religie vroeger bood. 'Het zijn verhalen over goed en kwaad, verhalen waarin het lijden op aarde verklaard wordt, waarin er ook zicht is op een weg naar verlossing. Er zitten veel religieuze elementen in.'⁴ Zal de rede het opnieuw afleggen tegen een modern Galileïsme?

Misschien dat de spelling van Bijbelse namen lezers die vertrouwd zijn met de traditie verrast. In dit boek wordt de schrijfwijze van de Nieuwe Bijbelvertaling 2021 aangehouden, tenzij anders aangegeven.

Dit boek is opgedragen aan Kees van der Horst en Els Barendse-Hoornweg, klasgenoten vanaf 1956/57. Telkens als we bij elkaar zijn halen we, meewarig, maar zonder verbittering, herinneringen op aan onze gelovige jeugd.

Aan het einde van deze inleiding wil ik nog drs. Herman van Ommen, met wie in het herfsttij van ons leven een warme vriendschap ontstond, hartelijk bedanken. Hij heeft het manuscript kritisch doorgelezen.

tions of Satan, and my rebellious reason, with that odde resolution I desire to exercise my faith in the difficultest point, for to credit ordinary and visible objects is not faith, but perswasion.'

* 'Je le crois, parce que cela est absurde; je le crois, parce que cela est impossible.' Voltaire, *Le Dîner du Comte de Boulainvilliers* (1769). Het blijft onduidelijk wie de voor de hand liggende verkorting tot *credo quia absurdum* heeft gesmeed.

'IK GELOOF OMDAT HET ABSURD IS.'

'Je hebt gewonnen, Galileeër!' zou Julianus de Afvallige hebben uitgeroepen toen hij in 363 dodelijk werd verwond. 'Galileeër' was zijn hatelijke benaming voor Jezus en 'Galileeërs' waren de christenen, niet meer dan renegaten van het jodendom. In zijn korte keizer-schap had Julianus het christendom bestreden, anderen waren hem al voorgegaan. Hoe kon een zinnig mens geloven dat God een mens werd, door een maagd ter wereld kwam, tegenstrijdigheden predikte en ongeloofwaardige wonderen verrichtte, zich ten slotte liet kruisigen en na drie dagen uit de dood opstond, althans volgens allerlei evangeliën? Toch legde de antieke intelligentsia het af tegen geloofs-verdedigers, apologeten en kerkvaders, en groeide het christelijke geloof uit tot een wereldreligie.

Je hebt gewonnen, Galileeër gaat over het intellectuele debat tussen heidense critici en prominente theologen in de oudheid en behandelt systematisch deze felle polemiek die nog steeds actueel is.

Dr. Anton van Hooff is oudhistoricus en vrijdenker. Hij schreef een belangrijk en omvangrijk oeuvre over de antieke wereld waaronder *Klassieke liefde*. Daarnaast schrijft hij ook voor diverse kranten en tijdschriften en geeft hij lezingen over onderwerpen uit de klassieke geschiedenis.

NUR 681

ISBN: 9789401919388

9 789401 919388

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

